

ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х – КІНЦЯ 1980-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

А.С.Бобровський

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено особливості сучасного історіографічного процесу в Україні. Автор робить спробу наукової класифікації дисертацій за проблемно-тематичним та хронологічними ознаками, а також намагається визначити пріоритети сучасних історичних досліджень з історії інтелігенції.

Ключові слова: інтелігенція, історіографія, дисертації, напрями досліджень.

Після проголошення незалежності України розпочався якісно новий етап розвитку історичної науки, що позначився докорінним переосмисленням історичних концепцій, позбавленням певних стереотипів, новою інтерпретацією історичних фактів, дослідженням замовчуваних або маловідомих подій минулого. Процеси формування інтелігенції, можливості її багатогранного впливу на життя соціуму протягом тривалого

часу залишаються предметом гострих дискусій. Посилення уваги до вивчення цієї соціальної групи зумовлене, насамперед, її специфічною роллю в житті суспільства. Адже вона відіграє чи не найважливішу роль в економічному, політичному та духовному житті суспільства. Комплексний аналіз літератури з історії інтелігенції дасть змогу краще усвідомити її історичну значущість, визначити основні етапи розвитку цієї проблеми, визначити коло актуальних напрямів досліджень. Обсяг та різноманітна тематика новітніх праць, значну частину яких складають дисертації, дає можливість казати про появу інтелігентознавства як нового напрямку гуманітаристики.

Постійне зростання потоку дисертацій вимагає системного вивчення, результати якого дозволять скласти враження про історію дослідження інтелігенції в цілому. Саме в дисертаціях знаходять відображення дослідження, які пройшли фахову апробацію і визнані професійним співтовариством за вагомі наукові здобутки. Монографії, статті та інші види публікацій часто необхідні авторам для можливості захисту дисертацій, в яких більш повно та узагальнено представлені результати їх досліджень. В межах даної статті дисертація розглядається як ідеальна модель, що має певну структуру та відображає аналітичні дані, які представлені на розгляд професійної спільноти. Актуальність наукової класифікації тематики, структури і змісту дисертаційних праць з історії інтелігенції зумовлена декількома обставинами: відсутністю координації подібних досліджень, необхідністю з'ясування теоретико-методологічних засад та суто фактологічних пріоритетів історичної науки. Протягом останніх двадцяти двох років, в Україні було захищено декілька тисяч кандидатських і докторських дисертацій, що стосуються базової історичної проблематики. Вони вивчають різні періоди історії України, вирізняються різним кваліфікаційним рівнем, відтак назріла потреба у систематизації дисертаційних робіт.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію в межах сучасних кордонів України.

Хронологічно історіографічний аналіз стосується дисертацій, які були захищені протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. і присвячені історії інтелігенції України початку 1920-х – кінця 1980-х рр.

Комплексний аналіз дисертацій із зазначеної проблеми, що підготовлені в Україні протягом новітнього періоду досі відсутній. Хоча деякі аспекти розглядалися в працях сучасних вчених [1]. Проте проблемне поле досліджень було обмежено певним періодом та вузькою проблематикою.

Основною джерельною базою в процесі дослідження стали автореферати дисертацій, а також бібліографічні покажчики, які готує та випускає Книжкова палата України: «Літопис книг» та «Літопис авторефератів дисертацій».

Об'єктом вивчення є праці сучасних дослідників. Загалом, до аналітичної розробки залучено більше 50 авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, захищених в Україні упродовж 1991-2013 рр., що становить лише незначний відсоток загальної кількості кваліфікаційних праць, але є достатнім для проведення системного дослідження окресленої тематики. Складність формування зазначеного переліку в тому, що інтелектуальна еліта була важливою складовою кожного етапу української історії, і особливо періоду початку 1920-х – кінця 1980-х рр. Тому для аналізу були узяті праці де інтелігенція розглядається в якості основної проблеми дослідження.

Предметом дослідження є процес накопичення знань у сучасній українській історіографії інтелігенції України, її проблемно-тематичні пріоритети.

Основною метою є критичний аналіз і переосмислення доробку істориків з даної проблеми, з'ясування ступеня її вивчення, визначення етапів розвитку історіографії про роль і місце інтелігенції в історії України протягом зазначеного періоду. Для реалізації мети поставлені такі завдання: проаналізувати літературу, показати в якій мірі ця проблема розроблена в сучасній вітчизняній історіографії; підбити підсумки наукових

досліджень з названої проблеми, визначити завдання подальшої розробки окремих аспектів, які потребують доповнень новими фактами.

За основу аналізу авторефератів дисертаційних досліджень були взяті такі параметри: хронологічний, географічний, видовий (здійснено розподіл документів, представлених на здобуття певного наукового ступеня), семантичний.

У 1991-2013 гг. з проблем інтелігенції зазначеного періоду було захищено 53 дисертації: 9 – докторських і 44 кандидатських. З 1991 по 1997 рік було захищено 4 дисертації; протягом 1998 – 2004 рр. – 15 робіт; з 2005 по 2012 – 34 праці. Найбільшу кількість праць було захищено у 2006 г. та 2008 – по 6 дисертацій. Загальна тенденція свідчить про те, що значне підвищення інтересу дослідників а відповідно і кількості дисертацій.

Більшість праць розглядають інтелігенцію України в цілому (36 дисертацій). За джерелознавчою базою регіонів також слід виділити дослідження присвячені західноукраїнській інтелігенції – 9 робіт. В тому числі 4 праці, що розглядають процеси на заході України в цілому; 3 – вивчають інтелектуальну еліту на Волині, 1 – в Галичині; 1 – у Львові. Східним регіонам України, зокрема Донбасу присвячено 6 дисертацій. Центральний регіон вивчається в двох працях.

Наведені данні свідчать про диспропорційний розподіл сучасних досліджень за територіальною ознакою. Звертає на себе увагу значна кількість праць присвячених розгляду інтелігенції України, при недостатній увазі вчених до регіональних проблем. Наявна диспропорція дозволяє казати про недостатню увагу істориків щодо комплексного вивчення інтелігенції окремих регіонів протягом тривалого історичного періоду. Окремо стоїть комплексна робота, що присвячена дослідженню інтелігенції Холмщини та Підляшшя протягом ХХ ст.[2]. Автор дослідив шляхи формування, становлення, національного самоусвідомлення та діяльність інтелігенції регіону. Комплексно розглянуто політику владних структур у національному питанні, діяльність українських національно-культурних організацій та місце в них інтелігенції. Дослідником було запропоновано кількісний та якісний параметри інтелігентського прошарку. Проаналізовано внесок окремих осіб у розвиток культурно-освітньої, релігійної та економічної сфер регіону, сучасної української науки, економіки, освіти, медицини, культури і мистецтва.

Більшість дисертацій присвячена періоду 20 – 30 рр. ХХ ст. – 37 праць [3]. В тому числі 13 праць в цілому зазначеному хронологічному проміжку, 7 робіт – вивчають 20-ті рр. ХХ ст. Інші роботи спрямовані на аналіз окремих етапів вказаного періоду.

Період війни розглядається в працях двох науковців [4]. Це роботи, що досліджують технічну та мистецьку інтелігенцію протягом бурхливого і насиченого трагічними подіями періоду.

Історія України другої половини 40-х – початку 60-х років ХХ ст. та роль інтелігенції в процесах цього етапу вивчена в 9 дисертаціях [5]. В тому числі періоду другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. так званого «пізнього сталінізму» присвячено 5 праць, періоду «відлиги» – 3 роботи, дві комплексні праці спрямовані на аналіз вказаному періоду в цілому.

Друга половина 1960 – перша половина 1980-х років має свої особливості та механізми взаємодії інтелігенції і влади. Важливого значення набувають різні аспекти участі інтелігенції у суспільно-політичному житті України, які вивчені у двох працях [6].

У період системних змін 1985–1991 рр. відбувається масштабне реформування професійної сфери інтелігенції, окрім позитивних результатів, це актуалізувало неоднозначні явища, притаманні вітчизняній інтелектуальній сфері й сьогодні. Зазначені події ґрунтовно досліджені в двох дисертаціях [7].

Всі праці можна розподілити на декілька груп за проблематикою досліджень. Однак, слід зазначити, що дослідницька тематика є умовною оскільки класифікація конкретної праці та віднесення її до потрібної групи не позбавлена суб'єктивної оцінки автора. Річ у тому, що сам термін «інтелігенція» досі є предметом широких наукових дискусій. Кожна дисертація, відповідно, містить свою дефініцію і визначає межі зазначеної соціальної верстви. Розуміння поняття «інтелігенція» її складу та суспільних функцій має ґрунтовне значення для окреслення об'єкту і предмету, мети і завдань дисертаційної роботи. Автори використовують терміни, що були введені до наукового обігу в сучасний період, більшість з яких мають міждисциплінарний характер. В деяких дослідженнях термінам, що були запроваджені в радянський період, сформульовані нові дефініції. Лише певна частина праць містить пояснення правомірності застосування конкретного терміну.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити два основних принципи щодо визначення терміну «інтелігенція»: соціологічний та морально-етичний. Ці позиції протягом тривалого часу є важливою темою дискусій науковців [8]. В межах цих підходів, можна окреслити декілька позицій щодо визначенні інтелігенції:

- єдиним критерієм виділення інтелігенції як особливої соціальної групи має бути професійна розумова праця;
- поєднання критеріїв досвідченості та розумової праці за умови визначальної ролі досвідченості;
- поєднання першого та другого підходу але головним є морально-етичний критерій;
- виділення як головного критерію опозиційності;
- визначальним критерієм є творчість інтелігенції.

В дисертаціях класифікація інтелігенції будується, перед усім, на основі професійних груп, на підставі яких праці можливо об'єднати наступним чином:

- дослідження де вивчено разом кілька професійних груп – 20 праць;
- науково-педагогічна інтелігенція – 13 праць;
- сільська – 5 праць;
- владна еліта – 3 праці;
- інженерно-технічна – 3 праці;
- літературно-мистецька – 3 праці;
- гуманітарна – 2 праці;
- творча – 2;
- культурна еліта – 2;

В класифікації використано термінологічну позицію авторів дисертацій і вона, певною мірою, умовна. В той же час слід зазначити, що прибічники широкого тлумачення терміну «інтелігенція» наводять більш повний перелік професійних груп [9], які наразі залишаються малодослідженими у вітчизняній історіографії. Наприклад:

- інтелігенція, що пов'язана із соціальною сферою (медичні та соціальні працівники);
- інтелігенція економічної сфери;
- журналістська та редакційно-видавнича інтелігенція;
- духівництво;
- військова інтелігенція;
- співробітники органів правопорядку.

Звичайно ця класифікація неповна та суперечлива, крім того наприклад лікарі вже були вивчені авторами дисертацій [10]. Однак вони не є предметом окремого дослідження в якості самостійної проблеми, і були розглянуті поверхово.

Практично у всіх дисертаціях актуальність визначається важливістю інтелігенції для визначення вектору і характеру майбутнього розвитку України. На думку авторів дисертацій стан суспільства визначальним чином залежать від діяльності інтелектуальної еліти, яка покликана бути генератором і транслятором суспільних цінностей [11]. Це особливо важливо в період серйозних соціально-політичних трансформацій. Інтелігенція України, на їх думку, відчуває стійкий вплив функціональних особливостей радянської попередниці, не спроможна належним чином виконувати цю роль. Деякі автори аргументували також актуальність теми дослідження необхідністю нової, вільної від ідеологічних догм, відповіді на питання, які були виявлені протягом радянського періоду і потребують перегляду з нових позицій.

Детальний аналіз дисертацій виявив, що методологія достатньо повно представлена в 27 працях. У них надано обґрунтування обраних методів та визначено їх значення для дослідження інтелігенції. Інші праці містять перелік загальнонаукових, а також специфічних методів. Найчастіше згадується принцип історизму, наукової об'єктивності, системний та комплексний підходи, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи. Рідше зустрічається свідчення про застосування міждисциплінарних методів.

Джерелознавча база праць тісно пов'язана з процесами розсекречення архівних документів на початку 1990-х рр., а також з новою джерелознавчою парадигмою. Вона орієнтована не лише на пошук та уведення до наукового обігу маловідомих архівних матеріалів, але й отримання нової інформації з відомих джерел. Більшість дисертантів в якості основної джерельної бази використали документи з місцевих архівів. Вперше були запроваджені до наукового обігу документи з архівів СБУ, фонди органів внутрішніх справ, прокуратури, партійних установ тощо.

Отже, на підставі аналізу авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, захищених протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії інтелігенції України початку 1920-х – кінця 1980-х рр., автор дійшов висновку про перевагу досліджень присвячених окремим групам інтелігенції або обмежені певним історичним періодом. В той же час більшість праць аналізують інтелігенцію України в цілому без урахування регіональних особливостей її формування та розвитку протягом тривалого проміжку часу. Зазначене робить актуальним комплексне дослідження регіональної інтелектуальної еліти впродовж значного періоду з урахуванням вказаних недоліків та аспектів, що залишилися поза увагою науковців.

РЕЗЮМЕ

В статті розкриваються особливості сучасного історіографічного процесу в Україні. Осуществлена попытка научной классификации диссертаций по проблемно-тематическим и хронологическим признакам. Раскрыты приоритеты современных исторических исследований по истории интеллигенции, учитывая отраслевой подход.

Ключевые слова: интеллигенция, историография, диссертации, направления исследований.

SUMMARY

The article reveals the modern historiographical process peculiarities in Ukraine. The attempt of scientific classification of theses according to thematic and chronological characteristics is made. Contemporary historical investigations priorities are exposed taking into account field approach.

Keywords: intelligentsia, historiography, dissertation, research directions.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Васильчук Г. М. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20–30-х рр. ХХ ст. : історіографічний дискурс / Г. М. Васильчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 2006. – Вип. 30. – С. 22–28.; Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / О.І. Висовень; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – 20 с.; Кір'янова О. Л. Науково-педагогічна і вчительська інтелігенція радянської України в умовах культурно-освітніх перетворень 20 – 30-х рр. ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. Л. Кір'янова; Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 21 с.; Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / О. А. Коляструк; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 40 с.
2. Горний М.М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М.М. Горний; Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 20 с.
3. Анпілогова Т.Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.Ю. Анпілогова; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – 19 с.; Бачинський Д.В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Д.В. Бачинський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.; Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук (07.00.01) / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.; Виговський М. Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М. Ю. Виговський / НАН України; Інститут історії України. – К., 2006. – 35 с.; Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.П. Гнітько; НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 25 с.; Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. О. Дорош / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.; Дорошко М.С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.С. Дорошко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с.; Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз : автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.02 / Г.В. Касьянов; НАН України, Інститут історії України. – К., 1993. – 32 с.; Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / М.М. Кузьменко / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 25 с.; Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: взаємини з владою : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Посвістак / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Поділ, 2010. – 20 с. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Струченков / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.; Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р.-початок 1930-х рр.):

автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Тарапон; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 20 с.; Цьомра Т.С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.С. Цьомра / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.; Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.А. Шипович / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с. та інші.

4. Бриль Л.М. Технічна інтелігенція України в роки німецько – радянської війни 1941 – 1945 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Бриль / Держ. вищ. навч. закл. "Переяслав – Хмельниц. держ. пед. ун – т ім. Григорія Сковороди". – Переяслав – Хмельниц., 2009. – 20 с.; Ругаль Л. П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943 – 1945 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. П. Ругаль; Київський нац. ун – т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2009. – 16 с.
5. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.А. Дудка; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.; Малежик Д. І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д. І. Малежик; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 16 с.; Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років ХХ ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Марусик; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2003. – 39 с.; Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: формування соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра істор. наук : 07.00.01 / О. Ф. Нікілев; Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2008. – 35 с.; Попп Р.П. Інтелігенція Львова в 1944 – 1953 роках (історико-соціологічний аспект) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.П. Попп / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2003. – 18 с.; Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Прохоренко; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.; Сергієнко Г. С. Творча інтелігенція Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. С. Сергієнко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – 20 с.; Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953 – 1964 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. Р. Стуканова / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.; Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 – 1953 рр.: особливості формування та функціонування : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Ф. Штейнле / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 20 с. Та інші.
6. Заплотинська О.О. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60 – 70-х рр. ХХ ст. (Історико-культурний аспект): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Заплотинська; НАН України, Інститут історії України. – К., 2006. – 20 с.; Бернацький М.П. Участь робітників у суспільно-політичному житті Української РСР у 70-ті роки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.П. Бернацький; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2003. – 21 с.
7. Абакумова В. І. Діячі культури України в період системних змін 1985-1991 рр. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. І. Абакумова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 39 с.; Лебедєв І.К. Науково-технічна інтелігенція України (1980-

- 1990 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.К. Лебедев; Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 28 с.
8. Меметов В. С., Олейник О. Ю. Интеллигенция, отечество, патриотизм / В. С Меметов., О. Ю.Олейник // Интеллигенция России: уроки истории и современность. Межвуз. сб. науч. тр. – Иваново: ИВГУ, 1996. – С. 45.; Кривопалова Н. Ю. Теоретические проблемы истории российской интеллигенции в современной отечественной историографии // Интеллигенция и мир. – 2008. – № 2. – С.26 – 46; Добрускін М. Про генезу терміна та філософського поняття "інтелігенція" // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 28 – 36.
  9. Кривопалова Н. Ю. Теоретические проблемы истории российской интеллигенции в современной отечественной историографии // Интеллигенция и мир. – 2008. – № 2. – С. 28.
  10. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Перехрест / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007 – 20 с.; Ткаченко І.В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Ткаченко / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
  11. Стуканова Ю. Р. Вказана праця. – С 3.